POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
Volume - I Special Issue April - 2017

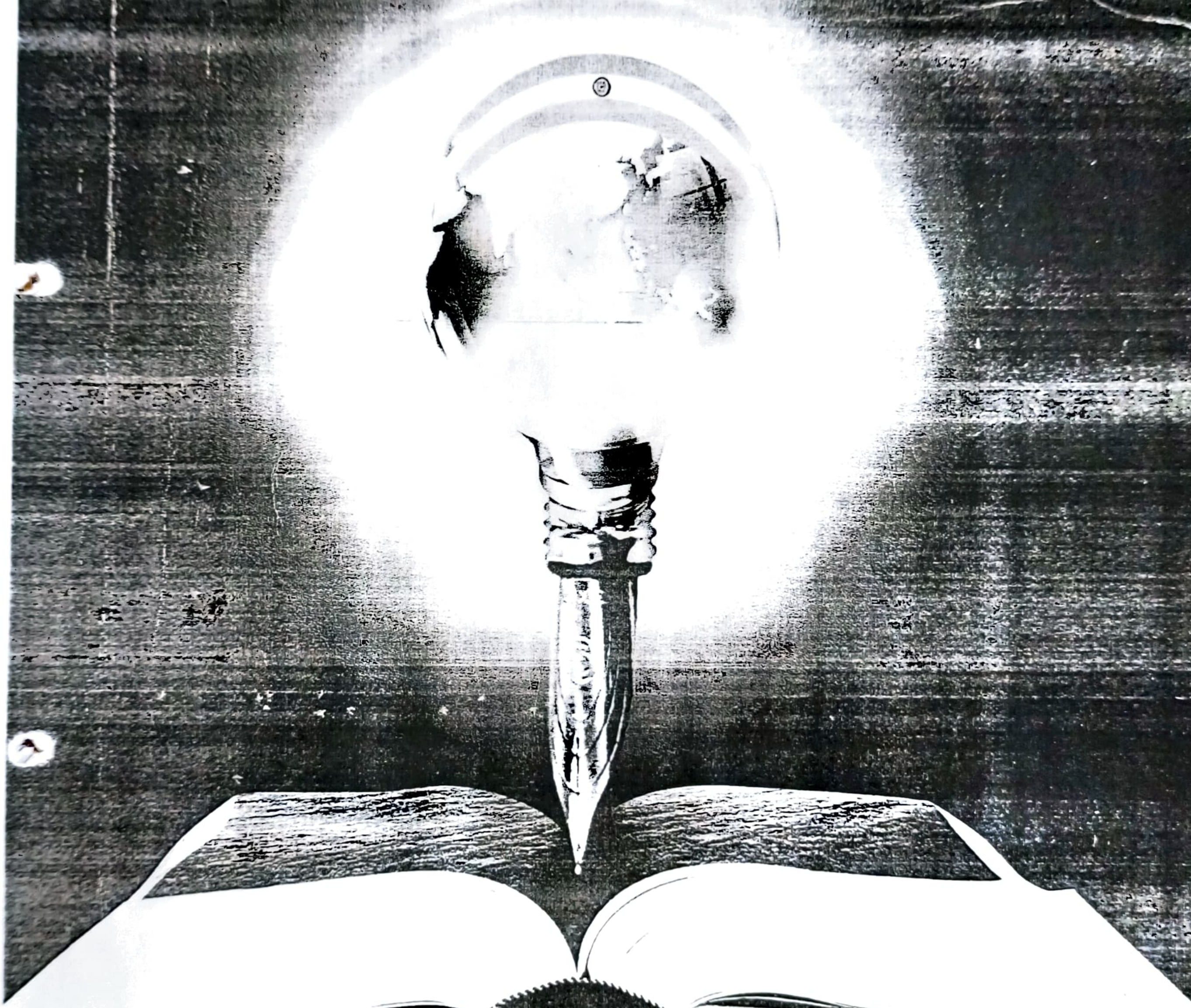

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW | SOCIAL SCIENCES | PHYSICAL EDUCATION | JOURNALISM | PHARMACY

Editor
Sarkate Sadashiv Haribhau
Email : powerofknowledge3@gmail.com, shsarkate@gmail.com

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

दलित आत्मकथनातील सामाजिक संघर्ष

प्रा. नामदेव शिनगारे
(मराठी विभाग)
महिला महाविद्यालय गेवराई जि. बीड

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जे नवे प्रवाह उदयाला आले त्यामध्ये प्रामुख्याने दलित साहित्याचा प्रवाह इतर साहित्याच्या मानाने झपाटयाने आला व मराठी साहित्यात एक वेगळे स्थान निर्माण करुन मराठी साहित्याला समृध्द करण्याचे काम या साहित्याने केले. कोणत्याही साहित्याची सुरुवात ही काव्याच्या माध्यमातून होत असते त्याला दलित साहित्य तरी कसे अपवाद असणार. आत्मपर लेखनाची परंपरा जुनीच होती, परंतु ती काव्याच्या माध्यमातून आणि अत्यंत नरमाईने आपल्या व्यथा, वेदना मांडल्या गेल्या. चोखा मेळा, कर्म मेळा, सोयराबाई यांनी आपल्या व्यथा वेदना अभंगाच्या माध्यमातून मांडल्या, थोडयाफार प्रमाणात आत्मपर लेखनाची परंपरा जाणवते परंतु साठोत्तरी कालखंडात आत्मकथनाचा ओघ सुरु झाला आणि जे आहे जसे आहे ते मांडण्याचे धाडस नवशिक्षितांनी केले व आपल्या दुःखाला, वेदनेला वाट मोकळी करुन दिली.

अस्मितादर्श च्या माध्यमातून अनेक तरुणांनी लेखनाला सुरुवात केली. वाटाडया या आत्मपर लेखनाने प्र.ई. सोनकांबळे यांनी केली असली तरी 'बलुतं' हे दया पवारांचे आत्मकथन पुस्तकरुपाने प्रकाशित झाले व त्यानंतर प्र.ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणीचे पक्षी' आले व त्यानंतर दलित आत्मकथनांचा ओघ सुरु झाला.

*** गृहितके :-**

* दलित आत्मकथनाची एक स्वतंत्र शैली आहे.

* दलित आत्मकथनात वास्तवतेचे भान आहे.

* दलित आत्मकथन एकटया व्यक्तीचे नसून त्या विशिष्ट समाजाचे प्रातिनिधीक आत्मकथन आहे.

*** उद्दिष्ट्ये :-**

* दलित आत्मकथनांतील प्रेरणांचा शोध घेणे.

* दलित आत्मकथनांतील सामाजिक प्रश्नांचा शोध घेणे.

* दलित आत्मकथनातील दलित सवर्णाच्या संघर्षाचा शोध घेणे.

'आठवणींचे पक्षी'

प्र.ई. सोनकांबळे यांना अगदी बालपणापासूनच सामाजिक प्रश्नांना समोरे जावे लागले. उच्च विद्या विभूषित शिक्षण घेऊन प्राध्यापक झाल्यावरही जात त्यांची पाठ सोडत नाही. हा अनुभव सांगतांना ते सांगतात, 'उंटावरचा प्रवास' मधील हा अनुभव आहे. उदगीरला उतरुन कुटुंबासहीत सुटयांमध्ये सुल्लाळीला जायला बस नव्हती. उदगीरला उतरुन पुढे टांगा किंवा उंटावरुन गावी जावे लागे. या बाबतीत चौकशी करायला आडतीवर गेल्यावर कोणीही नीट माहिती देत नाही, कारण लेखकाची जात माहित असते. शेवटी सुटाबुटातील प्रल्हाद उंट ठरवितो. या प्रवासात मोकळेपणाने बोलणाऱ्या म्हाताऱ्याचा अनुभव व्यक्त करताना ते म्हणतात, "म्हातारा म्हणाला, आपली जात कोणती साहेब ?" [१] पृ.क्र.८९

जात कळाल्यानंतर साहेब म्हणणारा म्हातारा साधं बोलणं सुध्दा सोडून देतो. हा अनुभव अस्वस्थ करणारा आहे. प्रवासात अगोदर मनमोकळं बोलणारी माणसं जात कळाल्यानंतर अबोल होतात. याचाच अर्थ असा आहे की, माणसं वर वर बदललीत त्यांनी मुखवटे धारण केले, पण माणसांनी त्यांचे मूळ स्वरुप बदलले नाही. याची खंत प्र.ई.ना वाटते. दलित आणि दलितेत्तर यांच्या परंपरागत जीवनातही अनेकवेळा संघर्षाचे क्षण येत. या वेळीही दलित मंडळी आक्रमक बनत. तितक्यापुरता संघर्ष तीव्र रुप घेत असे आणि नंतर संघर्ष विसरुन सर्वजन परंपरागत जीवन जगत परंतु डॉ.बाबासाहेबांनी सुरु केलेल्या प्रबोधनामुळे संघर्षात निर्णायकतेला विशेष महत्व प्राप्त झाले. या दृष्टीने औरंगपूरच्या अस्पृश्य महारांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी जो संघर्ष दिला तो अत्यंत महत्वाचा आहे. त्याचा तपशील डॉ.आंबेडकरांच्या चळवळीमुळे दलित कसा बदलला ते स्पष्ट करताना आला आहे. थोडक्यात अस्पृश्य, दलित आणि दलितेत्तर यांचे परस्परांतील संबंध हे पारंपरिक चौकटीतच बंदिस्त असे ठरले आहेत. दलितांतील जाणीव जागृतीमुळे संघर्षाचे क्षण अनेकवेळा निर्माण झाले. परंतु हया संघर्षांचे दृष्यरुप घटना प्रसंग 'बलुतं' मध्ये अभावानेच आले आहेत. [२] पृ.क्र.८४

मुक्काम पोष्ट - देवाचे गोठणे मध्ये लेखक जेव्हा सोमवाडीच्या शाळेवर रुजू होतो. सवर्णांची मुले आपल्या दप्तरासह आंघोळ करतात. हे ऐकून लेखकाचे मन तळमळते. "माणसाला माणसाला विटाळ होतो ? अंगाला घाण लागली, गू-मूत लागलं, तर ते स्वच्छ करायचं असतं, हे मी समजू शकतो. पण माणसासारख्या माणसाचा स्पर्श होताच माणसांना तो घाण वाटावा, हे मी समजू शकत नाही. अशी येथील सामाजिकतेच्या बाबतीत विदारक स्थिती आहे. पुढे कोंडविलकर लिहितात, "माझं दुःख कोणाला तरी सांगावसं वाटतंय पण या गावात, माझ्या जन्मभूमीत माझ्या दुःखाशी समरस होणारा कोणी नाही. अशी परकेपणाची भावना येथे व्यक्त होते. खरे तर आपल्या जन्मभूमीविषयी, तेथील आपल्या माणसांविषयी कोणालाही आस्था असतेच, परंतु उपरोक्त विधान तपासले, की ही आस्था का म्हणून वाटावी असा प्रश्न शिल्लक राहतो. जातीच्या विषमतेचा हा कहर आहे.

शाळेवर लेखक रुजू होताना आपटे नावाचे मुख्याध्यापक त्यांना सहजपणे विचारतात, "तुमची जात कोणची ?" अशा स्थितीत 'जात' या शब्दाविषयीचे शल्य नमूद करतांना कोंडविलकर लिहितात, 'जिथं जावं तिथं हा प्रश्न मला सतावीत आला आहे. टाक्यात टाकलेल्या कातडयाला चुना चिकटावा, तो त्यातून कधी निघून जाऊ नये, तशी ही 'जात' मला जन्मापासून चिकटलेली आहे. आता ती 'जा' म्हटल्यास जाणार नाही. जोपर्यंत मी आहे, तोपर्यंत हा प्रश्नही राहील का ? माझा पाठपुरावा करील का? लेखकाला पडलेला हा प्रश्न वस्तुस्थितीच्या दृष्टीने रास्त आणि कमालीचा बोलका आहे. कारण 'जात' या शब्दाने अस्पृश्य ठरविले गेलेल्या समग्र जातीजमातींचे जीवन आतून बाहेरुन पोखरुन टाकले आहे याची परिणती म्हणून अस्तित्व आणि जीवन व्यवहार 'जात' या शब्दांवर अवलंबून आहेत. यामुळे दलितांची बुध्दिमत्ता, विद्वत्ता, कर्तृत्व येथे कुचकामी ठरुन 'पाहिजे जातीचा' या तत्वाला अधिक महत्व व प्राधान्य दिले जाते. [५] पृ.क्र.४५

गावच्या नजरेत 'उचल्या' जमात ही चोरजमात तर आहेच; शिवाय अस्पृश्य आहे या संबंधीचे अनुभव कथन करताना लेखक लिहितो, "एक येळंस तर धनगराच्या इसव्यानं मी हिवाळयात आईच्या म्होरं जाळ लावून शेकत बसलो व्हतो. तेवढयात इसव्या आला आन् तापत बसला. बसल्यास माझा हात त्येला लागला. त्येच्या हातात पितळाचा तांब्या त्यानं मीच जाळ लावलेल्या जाळात तो तांब्या जाळला आन् काढून घेतला. आन् जाळातून तांब्या काढल्यास त्या तांब्याचा बाट गेला म्हणून मंग घरी घिवून गेला. [६] पृ.क्र.६६, ६७

[illegible] अपमानात [illegible] [illegible] गावच्या महाली पाटलाला पाथरवटाच्या हातचं पीठ-मीठ चालत नाही. परंतु [illegible] [illegible] आलं मटन चालते हा विरोधाभास या ठिकाणी या व्यवस्थेत पाहावयास मिळतो.

'माज्या जल्माची चित्तर कथा' हे आत्मकथन समाजव्यवस्थेत सतत नाकारण्याचा प्रयत्न केलेल्या शांताबाई कांबळे या एका दलित स्त्रीचे आहे. लेखिका कष्टातून शिक्षणाविस्तार अधिकारी झाल्यानंतरचा अनुभव सांगतात. त्यांचा ग्रामसत्कार होतो खरा, पण अध्यक्षीय भाषण करताना गावचे सरपंच शांताबाईच्या नावाचा उल्लेख आवर्जून टाळतात. ही बाब गटविकास अधिकारी भडकुंबे यांच्या लक्षात आल्यावाचून राहात नाही. म्हणून ते आपल्या भाषणात जाणीवपूर्वक म्हणतात. 'सरपंच' यांनी या दलित हेडमिस्ट्रेस याच गावच्या. आता त्या शिक्षणविस्तार अधिकारी झाल्या. त्यांना वरची जागा मिळाली हे सांगितले असते तर बरे झाले असते; पण ते सांगण्यास विसरले असावेत, असे मला वाटते. समाज रचनेने कोती बनविलेली मने कोणत्या स्तराला जाऊ शकतात याचा अंदाज बांधणे तसे कठीण; परंतु या प्रसंगावरुन स्पष्ट होते केवळअस्पृश्य असल्याचा गुन्हा या लेखिकाचा आहे का ? असा प्रश्न पडतो. "

अशा प्रकारे आत्मकथनातील सर्व स्वकथनामध्ये सामाजिक संघर्षाचे चित्रण आपणाला आढळते. ते एका व्यक्तीचे नसून साऱ्या समाजाचे आहे, हे जाणवते.

समारोप :

एकूण आत्मकथनांतून त्या त्या लेखकाचे एकटयाचे अनुभव नसून संबंध त्या त्या समाजाचे असतात. लेखक हा प्रतिनिधी असतो. वेगवेगळया जाती जमातीमधील अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या, दुर्लक्षीत समाजाचे चित्र बेधडकपणे, तटस्थपणे व वास्तवलेला धरुन कल्पनेचा कुठेही लवलेश नसलेला ही दलित आत्मकथने असून स्पृश्य आणि अस्पृश्य यांच्यातील संघर्ष हा जीवघेणा आहे. एकीकडे जगण्यासाठी संघर्ष करणारी माणसं तर दुसरीकडे दलितांना अस्पृश्य समजून त्यांच्यावर अत्याचार करणारी माणसं दिसतात. देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही वर्णव्यवस्थेत मात्र दलितांना, बारा बलुतेदारांना कुठले आले स्वातंत्र्य आजही आपण पाहतो की, जे भटके आहेत, ते पोटाची खळगी भरण्यासाठी गावोगावी भटकतात व जागा मिळेल तिथे ते आपापली पालं ठोकतात आणि त्या मैदानाच्या बाजूला आम्ही स्वातंत्र्याचे गोडवे गात स्वातंत्र्य दिन साजरा करतो. हा केवळा विरोधाभास याला जबाबदार कोण याचा शोध घेण्याची आवश्यकता नव्हेतर आपली जबाबदारी आहे. व त्यांनाही माणसात आणण्याची व त्यांना माणूसपणाचा हक्क सांगण्याची गरज आहे असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

* वेदनांचा प्रदेश - डॉ.प्रल्हाद लुलेकर पृ.क्र.८९
* दया पवारांचे 'बलुतं' : एक अभ्यास - प्रा यादव गायकवाड (कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद) पृ.क्र.८४
* दलित स्वकथनांचे अंतरग : डॉ.सुरेश पैठणकर, (चिन्मय प्रकाशन) पृ.क्र.४५
* उचल्या : लक्ष्मण माने, (श्री विद्या प्रकाशन पुणे) पृ.क्र.६६, ६७
* माझ्या जल्माची चित्तरकथा : शांताबाई कांबळे, (सुगावा प्रकाशन पुणे)

□ □ □

Principal
B.S.P.M's Mahila College
Tq. Georai, Dist. Beed.